

Доронбаева Н.О., Токсонбаев Р.Н., Мусалиева К.К.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ-КЫШТАКТАРЫНДА САКТАЛЫП КЕЛГЕН
УЛУТТУК КЫЙМЫЛДУУ ОЮНДАРЫНЫН КЭЭ БИР ТҮРЛӨРҮ**

Доронбаева Н.О., Токсонбаев Р.Н., Мусалиева К.К.

**НЕКОТОРЫЕ ВИДЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОДВИЖНЫХ ИГР,
СОХРАНИВШИЕСЯ В СЕЛЬСКИХ МЕСТНОСТЯХ КЫРГЫЗСТАНА**

N. Doronbaeva, R. Toksonbaev, K. Musaliev

**SOME TYPES OF NATIONAL OUTDOOR GAMES PRESERVED
IN RURAL AREAS OF KYRGYZSTAN**

УДК: 371.796.01:394.3 (575.2)

Макалада Кыргызстандын айыл-кыштактарында сакталып келген улуттук кыймылдуу оюндарынын түрлөрүн, алардын мазмунун, эрежесин, пайдалуу жактарын изилдөө каралган. Бул макалада кыймылдуу оюндарынын тарыхы, эрежелери уюштуруу ыкмалары жөнүндө, алардын өспүрүм балдарды тарбиялоочу мааниси жөнүндө да көрсөтүлгөн. Ошондой эле кыргыз элинин кыймылдуу оюндарынын илимий классификациясы көрсөтүлгөн. Ошону менен бирге кыймылдуу оюндарынын балдардын дене тарбиялык жактан даярдыгын өнүктүрүүчү мааниси илимий жолу менен даана көрсөтүлбөгөндүгү, ошондой эле декларативдүү түрүндө булар дененин өнүгүүсүнө таасирин тийгизери да кенири изилденген. Ошондой эле кыргыз элинин кыймылдуу оюндарынын эң эле көп түрүн көрүп, алардан керектүүлөрүн тандап алып изилдөөнү, илимий ыкмаларын аркылуу текшерүү менен бирге макалада көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: өспүрүм балдар, улуттук оюндар, айыл, оюндардын түрү, өнүктүрүү, тарбиялоо, кыргыз эли, кыймылдуу оюндар, оюндун шарты, оюндун мазмуну, катышуучулар.

В статье рассматриваются виды национальных подвижных игр, которые сохранились в сельской местности Кыргызстана, их содержание, правила, полезные аспекты. В этой статье рассказывается об истории подвижных игр, правилах и методах их организации, а также об их значении для воспитания детей младшего возраста. Также представлена научная классификация подвижных игр кыргызского народа. Вместе с тем, широко изучено, что значение подвижных игр для развития физической подготовленности детей научно не доказано, а также в декларативной форме они влияют на развитие организма. Также в статье показано, что кыргызский народ, увидев наибольшее количество видов подвижных игр, выбрав из них нужные и проверив их с помощью научных методов.

Ключевые слова: подростки, национальные игры, село, виды игр, развитие, воспитание, кыргызский народ, подвижные игры, условия игры, содержание игры, участники.

The article examines the types of national outdoor games that have been preserved in rural areas of Kyrgyzstan, their content, rules, and useful aspects. This article tells about the history of outdoor games, the rules and methods of their organization, as well as their importance for the education of young children. The scientific classification of outdoor games of the Kyrgyz people is also presented. At the same time, it has been widely studied that the importance of outdoor games for the development of physical fitness of children has not been scientifically proven, and also in a declarative form they affect the development of the body. The article also shows that the Kyrgyz people, having seen the largest num-

ber of types of outdoor games, selected the necessary ones and tested them using scientific methods.

Key words: teenagers, national games, village, types of games, development, upbringing, Kyrgyz people, outdoor games, game conditions, game content, participants.

Киришүү. Кыргыздын кыймылдуу оюндарын жаш өзгөчөлүгүнө карага пайдалануу – бул ата-бабадан калган усул. Бул негизинен педагогиканын принциптерине туура келет жана материалдарды өзөштүрүүдө чоң мааниге ээ. Кыймылдуу оюндарды окуп үйрөнүүдөн мурда балдардын жаш өзгөчөлүгүн билүү шартка ылайык [4].

Мектеп жашындагы жаш балдарга жана өспүрүмдөргө төмөнкүлөр кирет:

1. 7-11 жаштагы балдар 1-4 класс.

2. 12-14 жаштагы өспүрүмдөр 5-8 класс.

3. 7-11 жаштагы балдар үчүн төмөнкү оюндары ойносо болот: “топ таш”, “шерик сурамай”, “шакек жашырмай”, “жашынмак», «эшек секирмей».

4. 12-14 жаштагы өспүрүм балдарга туура келген оюндар төмөнкүлөр: “шерик сурамай” жана “жашынмак”.

5. 12-15 жаштагы балдарга “эшек секирмей”.

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз элинин кыймылдуу оюндарынын өтө көп экендигин билүү. Кыргыздын кыймылдуу оюндары жөнүндө көп эле маалыматтары адабияттарда жазылган. Бул маалыматтарда кыймылдуу оюндарынын тарыхы, эрежелери уюштуруу ыкмалары жөнүндө, алардын өспүрүм балдарды тарбиялоочу мааниси жөнүндө да көрсөтүлгөн. Ошондой эле кыргыз элинин кыймылдуу оюндарынын илимий классификациясы көрсөтүлгөн. Ошону менен бирге кыймылдуу оюндарынын балдардын дене тарбиялык жактан даярдыгын өнүктүрүүчү мааниси илимий жолу менен даана көрсөтүлбөгөндүгү, ошондой эле декларативдүү түрүндө булар дененин өнүгүүсүнө таасирин тийгизет деп болжолдоо ирээтинде айтылып келген. Бул теманы тандап алып жана ошого тиешелүү адабияттарды тандаган учурда изилдене элек жактарын белгилеп алдык. Ошондой эле кыргыз элинин кыймылдуу оюндарынын эң эле көп түрүн көрүп, алардан керектүүлөрүн тандап алып изилдөөнү, илимий ыкмаларын аркылуу текшерүүнү чечтик. Мындай изилдөө жаңы болгондуктан актуалдуу.

Изилдөөнүн максаты: кыргыздын кыймылдуу оюндарынын мектеп балдарынын дене тарбиялык жактан даярдыгын өнүктүрүүдөгү мааниси педагогикалык илимий ыкмалары аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Кыргыздын кыймылдуу оюндарынын өспүрүм балдардын дене тарбия жактан өнүгүүсүнө тийгизген таасирин изилдеп аныктоо:

2. Аналитикалык талдоонун жана илимий-практикалык тажрыйбанын негизинде оюндардын өспүрүм балдардын, тарбиялык жактан өнүгүүсүнө ылайыктуулугун аныктоо үчүн атайын илимий ыкмаларын колдонуу:

3. Кыргыздын кыймылдуу оюндарынын өспүрүм балдардын дене тарбиялык жактан даярдыгын өнүктүрүүчү маанисин аныктоочу педагогикалык шарттарын аныктоо жана алардын маалыматтарын талдоо.

Изилдөөнүн методдору. Адабияттагы маалыматтарды пайдалануу; кыргыздын оозеки чыгармаларындагы маалыматтарды да колдонуу; кыймылдуу оюндарын практика жүзүндө колдонуп келген адистер менен аңгемелешүү; кыргыздын тандалып алынган кыймылдуу оюндарынын өспүрүмдөрдү дене тарбия жактан өнүгүүсүнө тийгизген таасирин текшерүү үчүн педагогикалык илимий ыкмаларын колдонуп изилдөө.

Макаланын маалыматтары жана улуттук оюндардын мазмуну. Оюндар адамзаттын маданий кенчи болуп саналат. Алар адам баласынын материалдуу жана руханий байлыгынын бир тармагы. Дүйнөдө белгилүү педагогдор, прогрессивдүү коомдук ишмерлер элди, өспүрүм балдарды тарбиялоодо колдонула турган каражаттары деп көрсөтүшкөн. Оюндун тарбиялоодогу мааниси өтө баалуу болот экен. Алды менен оюндун учурунда өспүрүмдөрдүн чыгармачыл жагдайлары, коллективдүү кыймыл аракеттери өөрчүйт экен. Ошол эле учурда ойногондор өздөрү моралдуу жана эстетикалык канааттануусу да орун алат дешет. Оюндун инсандарды тарбиялоодогу мааниси да зор болгону далилденди.

Оюндардын мааниси, маңызы ар кандай жаныбарлардын жана канаттуу куштардын кыймыл аракеттерине да тыгыз байланыштуу экени көрүнөт. Оюндардын көпчүлүгүндө эмгектин элементтери чагылдырылат. Элдик оюндар айлана – чөйрөгө, кесиптик айлаларына, салт-санаага да байланыштуу экени байкалат. Оюндардын кайсы бирөөлөрү согушка да байланыштуу болот. Элдик кыймылдуу оюндардын спорт оюндарына окшош экени да дайым сезилип турат.

Оюнга өспүрүмдөрдүн катышуусу, алардан ар кандай керектүү аспаптарын даярдоо да талап кылынат. Чикит ойногондо, лянга тепкенде, чүкө атканда балдардын өздөрү даярдаган аспаптары колдонулат эмеспи. Оюндун таасири менен өспүрүм балдар айлана-чөйрө менен таанышат жана билим алат, башка-

лар менен мамиле түзгөндү да үйрөнөт.

Кыймылдуу оюндардын пайдалуу экендигин туура түшүнгөн адистер аларды мектептеги дене тарбия сабагынын вариативдүү программасына кошуп өткөрүүнү пайдаланат. Оюндар балдарды дайыма кызыктырат жана спортко, физкультурага, туризмге өспүрүм балдарды катыштырууга көмөк берет.

Тоолуу аймактарда жашаган элибиздин арасында сакталып келген этникалык оюндарын изилдөөдө биз адабияттарды талдап, жергиликтүү адистер менен аңгемелешип изилдегенибизде төмөнкүдөй маалыматтарын топтоп алууга мүмкүнчүлүк болду.

Биринчиден Кыргызстандагы айылдарда балдар жана өспүрүмдөр арасында кеңири таралган оюндардан буларды аныктадык.

«**Топ таш**» кыздар ойной турган оюн, бул оюнду жамаат менен жана эки оюнчу ойносо да болот. Жаат менен ойногондо ар бир жаатта 4 кишиден ашык адам болууга тийиш эмес. Бул оюн көбүнчө бош мезгилдерде ойнолот. Топ таш оюнуна беш кичинекей таш колдонулат. Ар түрдүү ыкмалары бар:

Биринчи ыкма. Бул ыкманын атын «**Жамгыр**» – деп аталат.

1. Төрт таш жерде жатат. Бир ташты жогору ыргытып, жиберип ал түшкөнгө чейин жерден бир таш алып, ыргыткан ташын тосуп алат, ошондо колдо эки таш болот.

2. Эки ташты жогору ыргытып, жерден дагы бир ташты ала коюп, ыргытылган эки ташты тосуп алат. Ошондо колдо үч таш болот.

3. Үч ташты жогору ыргытып жиберип, жерден дагы бир ташты ала коюп, ыргытылган үч ташты тосуп алат. Ошондо колдо төрт таш болот.

4. Төрт ташты жогору ыргытып, жерден бир ташты ала коюп төрт ташты тосуп алат. Ошондо колдо беш таш болот.

5. Беш ташты жогору ыргытып жиберип алаканы менен жерди бир уруп, беш ташты тосуп алат. Бардык учурда таштарды ыргыткан бир гана колу менен тосуп алат.

Экинчи ыкма. Экинчи ыкманын атын «**Жуп таштар**» – деп аталат.

1. Беш ташты бир-бирине тийишпей жаткандай кылып, жая калчоо керкек.

2. Бир ташты улам жогору ыргытып, төрт ташты бирден терип алат.

3. Бир ташты жогору ыргытып, төрт ташты экиден терип алат.

4. Бир ташты жогору ыргытып, жерден бир ташты алат, дагы ыргытып үч ташты бириктирип алат.

5. Бир ташты жогору ыргытып, жерден төрт ташты бириктирип алат.

Үчүнчү ыкма. Бул ыкманын атын «**короо**» – дейт.

1. Таштарды чачып таштоо.

2. Сол колунун сөөмөйү жана бармагынын учу

менен жер тайанып, кол менен дарбаза жасайт. Колундагы ташты жогору ыргытып ар бир ташты, бирден дарбазага айдап кирет.

3. Ушул ыкма менен төрт ташты короого киргизет.

Төртүнчү ыкма Бул ыкманы «тандыр» - деп атайт.

1. Таштарды жая салат.

2. Колунун сөөмөйү менен бармагын бириктирип шакек сыяктуу тегерк кылып жер тайанып турат.

3. Жерден бир таш алып, жогору ыргытат, ал түшүп келгиче жерден бир таш ала коюп, колунан өткөзөт да, ташты тосуп алат. Ушул эле ыкма менен калган таштарды тандырга салат. Бул абдан татаал ыкмалардын бири.

Бешинчи ыкма. Бул ыкманын атын «боз үй» - деп атайт.

1. Ташты жая салат.

2. Сол колунун манжаларын ажыратып боз үй сыяктуу, жер тайанып турат.

3. Жерден бир ташты алып, жогору ыргытат, ал таш түшкүчө жердеги бир ташты, баш бармак менен сөөмөйдүн ортосунан өткөзөт.

4. Дагы жогору ыргытып, сөөмөй менен ортоңку манжадан өткөзөт, дагы ыргытып, ортоңку манжа менен аты жок манжанын ортосунан өткөзөт, дагы ыргытып, аты жок менен чыпалактын ортосунан өткөзөт.

Алтынчы ыкма. Бул ыкманын атын «кашаа» - деп аташат.

1. Беш ташты жая салат.

2. Оң колу менен бир таш алат. Сол колунун манжаларын бириктирип алаканын тик коёт.

3. Колундагы ташты жогору ыргытып, түшкүчө жерден бир таш ала коюп, сол колунун артына таштайт, ушул эле ыкма менен калган таштарды колунун артына таштайт.

Кимде ким бул татаал түрлөрдү иштөөдө жаңылса же оюндун эрежесин бузса, таштарды башкаларга берип, өз кезегин күтүп турат. Оюндун кезеги экинчи айланып жеткенде, кайсы жерге келгенде окыдыса» ошол жерден баштап улантат.

Бул топташ оюнун «беш таш» - деп аташат. Бул оюнду мамлекетибиздин аймагынын бардык жерлеринде бирдей эле ойношот, бирок аталыштары ар башка болушу мүмкүн. Беш таштын айрым аталыштары мындай: Үчилекей, кош кайрык, гүл термей, кош ат, үч илтек, (үч ат). Бул сөздөрдүн мааниси мындай: бир ташты жогору ыргытып, жерден ташты терип алганда үч алакей, жерден экиден ташты шыпырып алганды кош кайрык, төрт ташты бирден терип алганды – гүл термей, эки ташты жогору ыргытканды кош ат, үч ташты жогору ыргытканды үч ат же үчилтек деп атайт. Жогоруда берилген көптөгөн оюндардын ичинен класстар арасында жүргүзүлүүчү мелдештерге ылайыктап тандап алып өткөрүү, бул ар бир дене тарбия мугалимдеринин милдети деп эсеп-

төөгө болот [7].

Шерик сурамай. Бул оюнду талаада көк майданда кыз уландар ойношот. Күн бүркөктө же жаан учурунда залда ойношу мүмкүн. Оюнду ойноор алдында хан шайланат, ал такка отуруп, өкүм чыгарат. Оюнга катышуучулар бир кыз бир жигиттен болуп биригип олтурушат. Жубу жок жалгыз калган киши жуп болуп отургандардын өзү каалагандардын бирине барат, анын жубун өз жанына келип олтурууга чакырат. Эгер анын жанындагы жубайы өз жолдошун бергиси келбесе ал ханга арызданат. Хан жубайы бербегенди, баш тартканды жанына чакырып: «Жубайыңды бергинин, өзүнө башка жубай таап ал» - дейт. Эгер ал хандын айтканына макул болбосо, андан хан комуз чертип, ырдап берүүгө, же күлкүлүү сөз айтып куудулданып берүүгө өкүм чыгарат. Ар бир жуп өз жубун башка кишиге бергиси келбейт, ошондуктан, алар хандын өкүмүн аткарууга эркисизден макул болушат. Кээде өз жубу өзүнө жакпаган учурлар да болот. Андай болсо, биринчи эле сураганда, ал жубун сураган кишиге берет, өзүнө башка жуп издөөгө аракет кылат. Оюн өтө кызыктуу жана жандуу өтөт [7].

Шакек жашырмай. Даярдык. Бул оюнду балдар менен кыздар көк шибердүү түз айантта, айлуу түндө ойношот. Оюнга бир шакек керек.

Мазмуну. Оюнга катыштуучулардын баары казкатар тизилип же тегерете отурушат, алакандарын жогору каратып, колдорун тизелеринин үстүнө коюшат. Оюнга катышуучунун бирөө колуна шакекти кармап алып, отурганын баарын кыдырып өтөт да, шакекти эч кимге байкатпай отургандардын биринин колуна салууга аракеттенет. Шакек бекиткен оюнчу отургандардын бирин: «Шакекти тап» - деп буйрук берет, ал оюнчу тапса, шакекти кармап отурган, шакекти бекитүүгө аркет жасайт. Шакекти бекитип жатып ырдоо, же кызыктуу жорго сөз айтуу, оюндун шарты болуп эсептелет. Эгер шакекти таба албай калса, ал жогорку милдетти аткарат. Оюн белгиленген убакытка чейин улана берет. Оюндун шартын аткарбаган оюндан четтетилет.

Оюндун башка варианты. Шакекти катып коюп, өз ордуна отурат да: «Шакек көрүн» - деп кыйкырат. Шакекти кармап отурган алдам эки жагында отургандарга байкатпастан, кармалбастан ордунан тез турушу керек. Анда анын жанында олтурган кошуналары жаза тартышат. Ошондон кийин экөөнүн бирөө оюнду улантат. Эгер кошуналарына кармалып калса, өзү жаза тартат жана оюнду улантып, шакекти өзү жашырат. Эрежеси. Оюнду жандандырыш үчүн шакек менен кармалган оюнчу элди күттүрбөй тез ырдап, бийлеп же күлкүлүү бир кыска ангеме, жорго сөз сүйлөп берет. Тартипти бузуучу оюндан чыгарылат [7].

Жашынмак. Кыз-уландардын аралаш ойной турган оюндардын бири. Оюнга катышуучулар эки жаатка тең бөлүнөт. Оюнду баштаар алдында жаат-

тардын башчыларынын бири алаканына чөп салып чүчүкулак жүргүзөт. Чүчүкулак уткан жаат жашынат. Уттурган жаат аларды издеп табууга аракет кылат. Оюндун шарты: Жашына турган жааттын башчысы, өз адамдары жашынып бүткүчө, атаандаштары керүп койбосун деп, карап турат. Баары жашынып бүткөндөн кийин: «Эми тапкыла» - деп буйрук берет. Жашынгандарды бүт таап келген кезде, эки жаат орун алмашат. Эгер издеген тарап жашынган адамдардын баарын таба албаса, жаат уттурган болуп эсептелет [7].

Конгуроо кайда. Бул оюнду уландар кыздар чогулуп ойной турган оюн. Оюнга катышуучулардын саны чектелбейт. Оюндун шарты мындай: Эки жааттын оюнчулары тегерек тартып отурушат. Калыс ар бир жааттан бирден оюнчуну чакырп, көздөрүн таянат. Аларга айлананын бир четинен конгуроо шыңгыратат. Көзү танылып, ортого түшкөндөрдүн максаты конгуроо табуу. Конгуроо бир жолу шыңгырайт, белгиленген убакка (2-3 мин.) чейин өзүн таптырбоого аракет кылат. Конгуроону тапкан жана өзүн таптырбаган оюнчуга эки упай жазылат. Конгуроону тапкан, бирок өзүн таптырып койгон оюнчуга бир упай жазылат, конгуроону таппагандарга 0 упай жазылат. Андан кийин оюнга башка жуптар катышып, оюн улана берет. Бул оюнда жеңген тарап жеңилген тараптан ырдап, бийлеп, комуз чертип берүү жазаларын талап кылышат [7].

Эшек секиртмей. Бул тестиер эркек балдар ойной турган оюн. Балдар эки жаатка бөлүнөт. Чүчүкулак жүргүзүлөт. Уткан жаат уттурган жааттын үстүнө секирип, эшек кылып минет. Уттурган балдардын бары «эшек» болуп, баштарын эңкейтип, эки колунун алаканы менен эки тизесин тайанып, же бир-бирине жөлөнүшүп, узун сапка тизилип башын көтөрбөй турушат. «Эшек» болуп эңкейип тургандардын аралыгы 10 м. алыс болууга тийиш.

Экинчи жааттын оюнчулары жүгүрүп келип, алардын үстүнөн, эки алаканы менен далысына таянып, эки бутун талгайтып, аттап өтүү менен алдыга барып минүүгө аракет кылышат. Эгер жааттын бирөө эшектин үстүнө секирип мине албай калса, жааттар орун алмашышат. Эгер секирип калган тараптын бирөө кулап түшкөн болсо, жаат уттурган болуп эсептелет. Ушул эле сыяктуу «эшек» туруштук бере албай, жыгылып калса, анда ал тараптагылар уттурганга эсеп болот. Эгер туруштук берип, экинчи жаат баары минген болсо, арасынын бири 100гө чейин дем албай саноо айтат. Дем алып калса жааттар алмашы-

шат. Жеңилген жаат жеңген жаатка «эшек» болуп бир канча метр аралыкка көтөрүп барышат [7].

Жыйынтыктоо. Кыргыз элинин улуттук кыймылдуу оюндары байыркы замандарда калыптанып, кылымдар бою өнүгүп келип, заманбап мезгилине чейин сакталып, айыл-кыштактарында өспүрүм балдар-кыздар арасында өнүгүп келгени далилденди.

Азыркы мезгилде өспүрүм балдар арасында дайыма кездешкени бир нече адабияттарда баяндалган.

Биздин изилдөөбүздүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарын жасай алабыз:

1. Биз талдаган адабияттарда өспүрүм балдарга ылайыктуу кыргыздын кыймылдуу оюндарын дене тарбиялык жактан ар тараптан өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизгендиги аныкталды. Алардын дене сапаттары өнүгүп, ден соолугу чыңалып, ишке жөндөмдүүлүгү өскөндүгү даана билинди;

2. Илимий ыкмаларын-адабиятты талдоо, дене тарбия документтерин иликтөө, кыймыл-аракет менен аткарылган оюндарын аткарууда өспүрүм балдар жана кыздар чыдамкай жана күжүрмөн болушуп, окууну да жакшы өздөштүргөндүгү акыкталды;

3. Кыргыз элинин улуттук оюндары өспүрүмдөрдүн жашына, физикалык даярдыгына ылайыктылып, пайдаланган учурда алардын жакшы таасирин окуучулардын келбетин кооздоп, кыймыл-аракетин өнүктүрүп, алдыга коюлган талаптарын жакшы аткарып, дене тарбия сабактарын жакшы өздөштүрө алышты [7].

Адабияттар:

1. Акматов Ч. Дене тарбия сабагында өткөрүлүүчү кыргыздын кыймыл-аракет оюндары. Улуттук дене тарбия боюнча 2005-жылы өткөрүлгөн конференциянын маалыматтарында. – Бишкек, 2005. - 88-91-бб.
2. Игры народов СССР. Составители: Л.В. Былеева, В.М. Григорьев. – Москва: «Физкультура и спорт». – 1985. - С. 210-217. / Киргизские игры. 269 с. с иллюстр.
3. Киргизский национальный спорт и игры. Под редакцией А.П. Рождественского. – Фрунзе: Издат. Кирком ВЛКСМ, 1926. - С. 33.
4. Омурзаков Д.О., Саралаев М.К. Киргизские национальные виды спорта и народные игры. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1981. – 64 с. с иллюстр.
5. Рысмендеева Н. Кыргыз элинин чуко оюндары. / Этнографиялык иликтөө). – Бишкек: Кыргыз жер. – 2016. – 176 б.
6. Токторбаев С. Өспүрүмдөр оюндары. – Б.: КСЭнин башкы редактору. – 1991. – 272 б.
7. Абдуллаев М., Кийзбаев М., Акматов Ч. А 13. Улуттук оюндар. Усулдук окуу китеби. - Б., 2011. – 362 б.